

Mandø i tidligere Tid.

Af Læge *Hans Peter Brasch Kjærgaard*, København.

I.

Mandøs Historie er lidt af Danmarks og lidt af Vesterhavets Historie.

Vi maa tænke os Øen dannet som en Sandbanke i Havet. I Stenalderens Slutning og ind i Bronzealderen sænkedes Landet i det sydvestlige Danmark, hvorved Havet trængte ind. Hvor der før var Skove og Moser med Fyr og Eg, blev der Hav, og kun de højest liggende Dele af det gamle Fastland blev tilbage som Øer. I de gamle Aadale, hvor Havet nu stod, hulede Tidevandets frem- og tilbageløbende Strøm Bunden ud til de senere Dyb og Render. Paa de sydlige Vesterhavsøer, de saakaldte Gestøer, ser man tydeligt denne Kerne af Istidsaflejringer, men paa de tre nordligste, de saakaldte Sandøer, Fanø, Mandø og Rømø, mangler Istidsaflejringerne ganske; de bestaar kun af Sand og Marsk.¹

Mandø er da opstaaet paa den Maade, at engang i Tiden har der aflejret sig en Sandbanke mellem Havstrømmene. Denne Sandbanke har været som en Sandvade imod Vest, ud mod det urolige Hav, der i Læsiden mod Øst gik over i en Slikvade.

Efter at de lavtliggende flade Strækninger langs Vestkysten af Jylland var dækket af Havet, begyndte

¹ *Eugen Warming*: Dansk Plantevækst. *A. Jessen*: Marsken ved Ribe.

Marskdannelsen. Det fine Ler, som de jydskke Aaer, Varde Aa, Sneum Aa, Konge Aa og Ribe Aa førte med sig ud i Vadehavet, blandedes med Slikkrebsenes og Sneglenes Slim og aflejredes som Klæg, hvor Vandet var roligt. (A. Jessen).

Men denne jævne Udvikling har Stormfloderne Gang paa Gang forstyrret og forandret.

Vesterhavet danner jo en Udbugtning fra Atlanterhavet. Det er aabent imod Nord gennem Skagerak og gennem den engelske Kanal, men lukket i Sydøst af den Bugt, som dannes af Sønderjyllands, Tysklands og Hollands Kyster. Under voldsomme Storme fra Vest eller Nordvest presses Vandmasserne fra Atlanterhavet ind i Vesterhavet, og i dettes sydøstlige Hjørne, hvor der ingen Afløb er, stiger Vandet indtil 4 à 5 Meter over daglig Vande, og kastes af Stormene ind over de flade Kyster og de lave, ubeskyttede Marskøer.

Disse Stormfloder, som med flere eller færre Aars Mellemrum har gentaget sig i hele den historiske Tid, har været Vesterhavsøernes Skæbne. Omend det straks skal siges, at Mandø ikke hører til de mest medtagne, kan det dog ogsaa her vises, hvorledes Havet i den historiske Tid snart har brudt ned og snart bygget op.

II.

Paa Mandø findes ingen Oldtidsminder, og medens man lige indenfor paa Fastlandet i Okholm har fundet en Guldskat fra Vikingetiden, kendes ingen Oldtidsfund fra Mandø.

Den ældste Kilde til Kendskab om Øen er da dens Navn. Søger man tilbage til Navnets oprindelige Form, finder man den første Gang nævnt i Kong Valdemar Sejrs

Jordebog fra 1231. Den omtales her to Steder og staves *Mannø* og *Mannæø*. Middelalderen igennem gengives Øens Navn noget forskelligt. Følgende Liste, som velvilligst er overladt mig af Statens Stednavnsudvalg, viser dette.

- Mannø:* } Kong Valdemar Sejrs Jordebog 1231.
Mannæø: }
Mandør: Dokument udstedt af Erik Menved 1292.
Manø: Jens Voltersens Gavebrev 1317.
Mannø: Biskop Jens Hee's Brev 1321.
Mannæø: Ribe Stiftskiste 1321.
Manø: Ribe Stifts „Oldemoder“ 1340.
Mannø: Stadfæstelse af Ribe Bys Privilegier af Christian den Første 1455.

Skrivemaaden i Dokumenterne veksler jo en Del. Skriftsproget var kun uudviklet og Stavemaaden i de Tider for en Del en Skønssag. Allerede 1292 skrives *Mandør*. Da Udtalen af Øens Navn vel ikke kan have forandret sig synderligt i den korte Tid mellem 1231 og 1292, er dette naturligvis forskellige Forsøg paa at gengive den samme Udtale. I den foranstaaende Liste er Skrivemaaden med to n'er den hyppigste; men Skrivemaaden *Mandø*, som fra det 16de Aarhundrede og til forrige Aarhundredes Begyndelse er den eneraadende, giver i Virkeligheden den samme Udtale. Paa Øen udtales Navnet i vore Dage omtrent som „Manne“ og skrives *Mandø*.

Det næste Spørgsmaal bliver da, hvad kommer Øens Navn af? Oluf Nielsen udleder i sin Bog „Olddanske Personnavne“ Øens Navn af Mandsnavnet *Manne*. Samme Opfattelse har V. Dahlerup.

Navnet *Manne* har formodentlig været ret udbredt i Oldtiden. Det findes paa Runestenen fra Egaa ved

Aarhus, som Wimmer¹ henfører til Begyndelsen af det 11te Aarhundrede, hvor det staves Mani. I Følge O. Nielsen findes det paa Mønter fra det 11te Aarhundrede, og han nævner ogsaa, at en Mand fra det 14de Aarhundrede bærer Navnet Man Jonsen. I Sverrig bruges Navnet den Dag i Dag.² Det træffes allerede fra det 8de Aarhundrede i Oldtysk; derimod findes det ikke paa Norsk eller Islandsk. Men det som interesserer os mest, er, at det ikke synes at forekomme i Frisisk. Det findes i hvert Fald ikke i den Liste over frisiske Fornavne fra det 15de Aarhundrede, som anføres af P. Lauridsen.³

Der findes flere danske Stednavne dannet af Navnet, saaledes Manderup ved Slangstrup,⁴ Manderup i Horns Herred, Mannerup mellem Roskilde og Ringsted, Manstrup Syd for Fjerritslev og Landsbyen Manne Nord for den store Vildmose. Morsomt er det ogsaa at se, at der i Normandiet findes en By Manneville, som Fabricius⁵ nævner blandt Byerne med nordisk Oprindelse.

Man vil forstaa, at det er ganske umuligt at sige, hvornaar den Manne har levet, som grundlagde Mandøes Bebyggelse, da Navnet har været i Brug i Danmark i saa langt et Tidsrum. — Den Omstændighed, at vi har ikke mindre end tre Landsbyer, som hedder Manderup eller Mannerup og een Manstrup, medens vi ikke har nogen med Endelsen —lev, kunde tyde paa, at Navnet først var almindeligt i en senere Tid, det 11te eller

¹ *Wimmer*: De danske Runemindesmærker.

² Meddelt af Fru Asta Winther.

³ *P. Lauridsen*: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. Histor. Tidsskrift 6. R. 4 Bd.

⁴ *Johs. Steenstrup*: De danske Stednavne.

⁵ *Fabricius*: Danmarkshistorie. (4. Udg.) I. Bd. S. 126.

12te Aarhundrede. Endelig er Mandø jo saa godt som noget et „Udland“, et afsides og udsat Sted, hvor man antagelig først sent har bosat sig, efter at der ikke var Plads nok inde paa Jyllands Fastland.

Mens Kinch¹ er tilbøjelig til at tillægge Navnet Ribe en frisisk Oprindelse, kan der jo ikke være Tale herom for Mandøs Vedkommende.

Vi kommer da til den Slutning, at Øens første Bebyggelse skriver sig Oldtiden eller den tidlige Middelalder og skyldes en Dansker ved Navn *Manne*.

Som omtalt er *Valdemar Sejrs* Jordebog den første skriftlige Kilde, vi har til Mandøs Historie. Den er udarbejdet 1231 og er som bekendt dels en Fortegnelse over Kongens Jordegods i Landets forskellige Egne, dels en Skatteliste.

Mandø nævnes baade i Ølisten og i Skattelisten. Ølisten er en Fortegnelse over dem af Øerne i Kongens Riger og Lande, som Kronen ejede.²

Der staar her følgende:

Vvæsten Land.

Fanø hus

Mannø hus

Rumo hus

osv.

Tilføjelsen „hus“ betyder, at Øen var beboet.

Det fremgaar heraf, at Mandø paa Valdemar Sejrs Tid var en selvstændig Ø, hvilket allerede tidligere (Kinch, O. Nielsen, Steenstrup) er blevet fremhævet, hvorfor alle Sagn om, at Øen engang skulde have været forbundet med Fanø, maa betragtes som grundløse.

¹ *Kinch*: Ribe Bys Historie og Beskrivelse.

² *O. Nielsen*: Kong Valdemars Jordebog.

I Jordebogens Skatteliste nævnes Mandø igen.
Her findes følgende:

Jucia
Ripæ DCCCC marc. den.
Mannæø XVI marc.¹

Dette er i Virkeligheden alt, hvad vi ved om Mandø paa Valdemar Sejrs Tid.

I Folkevisen om Dronning Dagmar i Danmark (1205), som fandtes i Anders Sørensen Vedels: *Et hundrede Danske Kæmpeviser*, som udkom 1591, findes de bekendte Linier:

For Mandø kaste de deres Ancker
Alt paa den hvide Sand
Toge de hin unge Frøiken Dagmar,
de løffte hende først paa Land.

Men desværre véd man intet om Dronning Dagmars Ankomst til Landet, da Samtidens Aarbøger og Krøniker ikke indeholder noget derom.²

Vedels Tekst er imidlertid en Bearbejdelse af hans Svigerfader Hans Svanings Opskrift af Visen, som slet ikke nævner Mandø eller Ribe. Om dette Spørgsmaal skriver Svend Grundtvig:³ „Kun i en eneste ægte Optegnelse er denne Vise naaet til os, og næppe har den heller i nogen anden været Vedel bekendt.“ Tilbage bliver da kun den Mulighed, at Vedel i sin Bearbejdelse af Opskriften har benyttet et lokalt Sagn, som vi mangler historisk Bekræftelse paa.

Medens vi er ved Folkeviserne, maa vi minde om, at der paa Øen, som en lille ægte Rest fra Middelal-

¹ d. e. Ribe 900 Mark Penge, Mandø 16 Mark.

² *Schiern*: Historiske Studier, II.

³ *Sv. Grundtvig*: Danmarks gamle Folkeviser.

derens Dage, endnu nedtil vor Tid har holdt sig en Folkevisedans, den saakalte Mannø Trindans.¹

I Slutningen af det 13de Aarhundrede finder vi igen Mandø omtalt. Det er, da *Erik Menved* i Aaret 1292 udsteder et kongeligt Frihedsbrev til Ribe paa Byens Strømme.

Begyndelsen lyder i Kinchs Oversættelse saaledes:

„Vi *Erik*, af Guds Naade de Danskes og Slavernes Konge osv. Vi bekendtgøre herved for alle, som se nærværende Brev; at vi overdrage Foreviserne af Nærværende, Borgerne i Ribe, fri Besiddelse af deres Forstrand, List, Mandør og alle Kyster, som ligge imellem fornævnte Steder og Ribe By, tilligemed deres eget Dyb, ligesom de plejede at have dem fra gammel Tid, tillige saaledes, at Enhver, som forser sig paa nævnte Dyb eller Forstrand, skal svare derfor i Ribe By og bøde efter samme Bys Love, saaledes som det plejer at ske fra gammel Tid af . . .“

Ribe var jo paa den Tid Landets betydeligste Handelsstad, og Borgerne har sørget for at hævde deres Forstrandsret. Indsejlingen til Byen har altsaa været dels gennem det saakaldte Riber Dyb mellem Mandø og Rømø, dels gennem Lister Dyb og derfra indenom Rømø og Mandø op til Ribe. Den tilgrænsende Strand paa Mandø, Rømø og List udgjorde da Ribes Forstrand, ja man kunde, som Johannes Steenstrup² siger, næsten regne den med til Byens „Opland“.

Denne Forstrandsret til Mandø betyder imidlertid ikke, at Ribe By *ejede* Mandø. Allerede paa Valdemar Sejrs Tid var Mandø jo et Krongods, og den vedblev at være det, hørende under Riberhus, indtil

¹ *H. Grüner Nielsen*: Danske Studier 1917.

² *Johs. Steenstrup*: Histor. Tidsskrift VIII Rk. III.

Christian den 6te i Aaret 1741 solgte Øen til Beboerne. Forstrandsretten (af 1292) skal da i Følge Adler¹ forstaas saaledes, at dette Frihedsbrev, som senere stadfæstedes af Christian den Første, bekræftede Ripensernes gamle Eneret til Sejlads mellem Mandø og List og de dertil hørende Farvande og Eneretten til Udskibning fra hele dette Omraade.

Naar Fanø slet ikke nævnes som hørende med til Ribes Forstrand, ligger heri sikkert, at al Skibsfart af Betydning foregik ad de to omtalte Dyb, og ikke gennem Knudedyb. Vi skal senere vende tilbage til dette Spørgsmaal.

Det var naturligvis ikke alene Varer, der udførtes fra Forstranden. Undertiden laa Skibene for Anker derude, og de Rejsende landsattes eller gik om Bord dér. Vi véd saaledes, at den pavelige Udsending, Isarnus, som opholdt sig i Danmark fra 1296 til 1299 i Anledning af Striden mellem Erik Menved og Ærkebiskop Jens Grand, ved sin Afrejse fra Ribe valgte denne Vej. Den 16de August 1299 rejste han fra Ribe ud til Mandø og gik om Bord dér for at sejle til Flandern. Kr. Erslev skriver², at de Breve, som Isarnus efterlod sig, maaske er skrevne paa Mandø.

Paa Erik Menveds Tid har en af Ribe Bys velhavende Borgere, *Jens Voltersen*, ladet bygge et Kapel i Domkirken, som han skænker en Del Jordegods, heriblandt „Jorder paa Manø, som gælde aarlig 5 Skilling Sterling tilligemed 5 Gæs og 10 Høns.“ (Kinch). Gavebrevet er udstedt 1317. Han har aabenbart haft en lille Ejendom paa Mandø, hvoraf Bestyreren skulde svare denne Afgift.

¹ *P. Adler*: Ribe Cathedralskoles Indbydelsesskrift for 1842.

² Kirkehist. Saml. 4 R. 3 Bd. 301

I det 14de Aarhundredes Begyndelse faar vi for første Gang at vide, at der findes en Kirke paa Øen.

Biskop *Jens Hee* i Ribe udsteder 1321 et Dokument, hvori det bestemmes, „at Frøøshærith og Kalslundshærith tilligemed Mannø til evig Tid skulle være annekterede til Kantoriet, saaledes, at den, der til enhver Tid er Kantor i Ribe, skal have Jurisdiktionen (den gejstlige) uden Regnskabs Aflæggelse i samme.“ (Kinch). Dette er det ældste Dokument, hvoraf det fremgaar, at der findes en Kirke paa Mandø: thi Kantoren kunde jo ikke have den gejstlige Myndighed derovre medmindre der ogsaa fandtes en Kirke. — Omkring 1340 er Kirkelisten i Ribe Domkapitels gamle Bog, den saakaldte „Oldemoder“, nedskrevet. Den omfatter alle de Kirker, som paa den Tid fandtes i Ribe Stift med Angivelse af, hvor stor Afgift hver Kirke aarlig skulde svare til Provsten.

Der staar her følgende. (efter O. Nielsen).

Cantoria
frøshæreth
hygyngh VIII solidi
foored V
røthing IIII
skragh IIII
manø IIII¹

Provsteafgiften var altsaa 4 solidi, det samme som betaltes af Sognene Rødding og Skrave, følgelig kan Mandø Kirkes Indtægter og Sognets Velstand ikke have været væsentlig ringere end disses. — Enkelte Tilføjel-

¹ Sognene er: Hygum 8 Skilling, Fole 5, Rødding 4, Skrave 4, Mandø 4. Det maa erindres, at Pengenes Købeevne dengang var langt større end nu til Dags.

ser fra en senere Tid i Ribe Oldemoder giver Oplysninger om Sognenes videre Skæbne.

Saaledes ser vi, at Pesten i Aarene 1348—1350 har lagt ikke mindre end 12 Sogne øde i Stiftet. De har i Ribe Oldemoder faaet Vedtegnelsen „desolata“ — lagt øde. Mandø er ikke herimellem, og maaske kan den takke sin isolerede Beliggenhed for, at den undgik denne Skæbne.

En anden stor Ulykke, som ogsaa indtraf paa Valdemar Atterdags Tid, var Stormfloden 1362. Den ødelagde dog kun een Kirke i Ribe Stift, nemlig Anflod ved Møgeltønder, som har faaet Vedtegnelsen „submersa“ — oversvømmet. —

Det skal lige nævnes, at vi fra Middelalderens Slutning, fra Christian den Førstes Tid, har endnu et Dokument, hvori Mandø omtales. Kongen bekræfter 1455 Ripensernes Privilegium paa Frihed paa Forstrand og Have ved List og Mandø og andetsteds udenfor Ribe (Adler). Men heller ikke her i denne Stadfæstelse af Forstrandsretten er der Tale om, at Fanø regnes med. —

Faa og spredte er disse Oplysninger, vi kan samle om Mandø i Middelalderen, og dog viser de alle, at Mandø var et Sted, man regnede med. Den hørte jo til Krongodset og svarede Kongen Afgift, men var samtidig en Del af Ribes Forstrand. Allerede i 1321 stod der en Kirke derovre, og af Provsteafgiftens Størrelse ser vi, at Befolkningen ikke kan have været helt forarmet. Skyldes dette vel for en Del, at Øens Størrelse i Middelalderen ikke var helt ubetydelig, saa maa Grunden sikkert væsentligst søges deri, at Befolkningen i Fiskeriet har haft en Indtægt af ikke ringe Værdi.

III.

I det 16de Aarhundrede hører vi for første Gang om Fiskeriet paa Mandø. Hvornaar denne Vestkystens vigtigste Næringsvej er begyndt, vides ikke; thi selv om vi ser, at Fiskehandelen i Ribe paa Reformationens Tid naaede sin Blomstring, saa rækker den dog meget længere tilbage. Saaledes skriver Kinch, at allerede 1283 nævnes Fisk som en af Ribes Udførelsesartikler.

Der fiskedes ved Før, List, Sønder-Rømø, Mandø, Fanø, Langelegh, Sønderside, Vesterside, Nyminde, Hug og Oregab. Disse saakaldte Fiskelejer var de Steder, hvor Baadene laa og fiskede i Fisketiden (Steenstrup), og det fremgaar af Ribe Skipperlaugs Vedtægt fra 1478, at ogsaa Ripenserne var med. Ved Mandø var det dog kun Beboerne selv, som fiskede.

Der fangedes især Hvillinger og Flyndere (Skuller), som blev tørret og saltet og derefter solgt paa Markederne i Ribe. Hvillingfangsten var den vigtigste i det 16de Aarhundrede, senere blev Flynderfangsten Hovedsagen.

Næsten alle de Mandø-Dokumenter, vi har fra dette Aarhundrede, er Forordninger, som drejer sig om Fiskeriet.

1548 forbyder Christian den Tredie Fiskerne paa disse Steder at sælge deres Fisk til udenlandske Købmænd. (Adler).

1563 paabydes det Fiskerne paa Mandø og de øvrige Fiskelejer at yde en „Fiskelod“ til Hospitalet i Ribe.

Dette Paabud maa allerede 1578 paany indskærpes, da „de syge og saare Mennesker“ i Hospitalet har stor „Brøst for Fisk“. (Kinch II).

I 1581—82 havde Mandø 5 Skibe, som hver afgav 1200 Hvilling til Riberhus; desuden afgav alle tilsammen 11 tørre Torsk, 11 Rokkel og 11 Snese Sund

(Svømmeblære) og Mave. Det ene af de 5 Skibe var Strandfogdens, Hans Sønniksens, som var fri for Afgift.

At det kun var Smaaskibe, de havde paa Mandø, kan man se af Biskop *Hegelunds* Dagbøger, hvori der 1589 den 27. October berettes følgende:

„Forgickes ved Mandø en Skude met to fattige Mænd, Christen Brems oc Seffren Jønsson.“

Et andet Sted noterer han:

„1578, den 20de Maj fik ieg Salt fisk hiem fra Mandø, 38 Snese huilling smo oc store.“

Men desværre tog Fiskerigdommen mere og mere af.

1586 udsteder Frederik den Anden et Kongebrev, hvori det hedder, at „Hr. Rasmus Hansen, Sognepræst paa „Mandøser“, hvis Underhold er ringe, og hvis Sognefolk er meget til agters, fordi Fiskeriet har slagit sig meget der paa Landet, og derfor ikke selv kunde underholde deres Sognepræst, indtil videre maa oppebære 4 Pd. Korn af Riberhus Slot.“

Tydeligst taler dog Riberhus Lensregnskaber, hvoraf nogle Aargange fra denne Tid er bevarede i Rigsarkivet.

Den ældste af disse Regnskabsbøger er fra 1537—38 og er skrevet paa Plattysk. Den indeholder følgende Post:

„Schap fisch wan Mandø“

Herefter nævnes 10 forskellige Mænd, som hver yder 100 Hvilling. Schap Fisch maa være en Afgift, der betaltes i Fisk som Vederlag for Faaregræsning.

Derefter anføres i Regnskabet:

„Sandtollind wan Mandø,“.

hvorefter nævnes 6 Mand, som hver yder 1000 Fisk og desforuden tilsammen 24 Torsk.

Sandtolden var Kongens Indtægt af Fiskeriet, som blev afgivet af hver Fiskebaad, der var altsaa i det Aar 6 Baade.

I Riberhus Slots Regnskabsbøger fra Aarhundredets

Slutning bliver Sandtolden fra Mandø mindre og mindre, saaledes at Øen i 1598 kun har to Skibe tilbage, og i Aaret 1602—03 betaler Mandøboerne overhovedet ikke mere Sandtold. — —

Men var Fiskeriets gradvise Tilbagegang saaledes alvorlig nok, saa var der tilmed i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede sket en Oversvømmelse paa Øen, som har været af ligefrem katastrofal Natur.

Caspar Danckwerth meddeler i sin „*Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein.*“ (Husum 1652), at „gamle Mandø“ blev oversvømmet 1558, hvorved Kirken skylledes bort. Denne Katastrofe bliver i senere Tider, saaledes som det ses hos Pastor Fogtmann og Pastor Thorning i det 18de Aarhundrede og i Pastor Henrik Bruuns Bog fra 1806, mere og mere sagnagtig og fantastisk, men har ikke desto mindre været en virkelig Begivenhed.

Vi møder i Danckwerths Bog for første Gang Betegnelsen „gamle Mandø“, og i hans Beskrivelse af Øen og paa det ledsagende Kort, tegnet af Kartografen Johannes Mejer, ser vi, at Mandø bestaar af to adskilte Dele, hvoraf gamle Mandø er den nordligste.

Men andre Vidnesbyrd bekræfter ogsaa, at der paa gamle Mandø er gaaet en By under.

Christian den Femtes gamle Matrikel over Øen, optaget 1683, nævner udtrykkelig „*Gamle Manør Byes Ødeplads*“ og angiver, hvor den ligger.

Endnu i det følgende Aarhundrede kunde den gamle Bys Ruiner ses, saaledes skriver Pastor Thorning 1756, at „man ser endnu Rudera, som Kældere, Teglsten, Potskaar, men især paa det Sted, hvor Kirken stod, en stor og, siges der, bundløs Hul.“¹

¹ *H. Weitemeyer*: Om Manø for 150 Aar siden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topografi 4. R. I).

Men desforuden findes der virkelig fra selve det 16de Aarhundrede et Vidnesbyrd om denne Katastrofe.

Det er Riberhus Slots Jordebog fra 1562—63.

Efter først at have opregnet de 9 forskellige Skatteydere paa Mandø anføres heri følgende:

„Disse efterskrevne Mænd er fløt aff Mandø for floden och schylder aff Mandø Høelade som efterfølger.“

Herefter nævnes Navnene paa 8 andre Mænd, og Udregningen slutter med:

„Summarum paa Mandø och thi paa Sønderhovet, som schylder af Mandø Høelade . . .“

Mandø Høelade er nogle Enge ved Ribe Aas Udløb, som dels i Følge Navnet, dels efter det ovenstaaende har tilhørt Mandøboerne fra gammel Tid.

Vi ser da, at der forud for 1562 har været en Oversvømmelse paa Mandø, som bevirkede, at 8 Mænd flyttede fra Mandø til Sønderho, og at disse i Stedet for deres Jord paa Mandø har beholdt Engene paa Mandø Høelade.

Efter denne Udtalelse i Jordebogen skulde man da formode, at Katastrofen er indtruffet umiddelbart før 1562; men fra dette Tidsrum haves slet ingen Oplysninger om Stormfloder i Ribegnen.

Nu viser det sig imidlertid ogsaa, at i den ældste Regnskabsbog for Riberhus Len fra 1537—38 har vi det samme Forhold, at det er 8 Beboere paa Sønderho, som betaler Afgiften for Mandø Høelade. — Der staar nemlig her paa Plattysk:

„Mandø Hoelade
dede wanen¹ op
Synderho,“

hvilket vil sige, de som bor paa Sønderho og betaler Afgift for Mandø Høelade; hvorefter de 8 Mænd nævnes.

¹ = wohnen (bor).

Tidspunktet for den Stormflod, som Jordebogen fra 1562 fortæller om; maa altsaa søges forud for 1537—38.

Store Stormfloder er saa vigtige Begivenheder, at man maa vente at træffe Meddelelser herom hos samtidige Forfattere.

Fra det 16de Aarhundredes Begyndelse kender vi kun een alvorlig Stormflod i Ribe-Eggen. Den indtraf den *2den November 1532*, og Vandet stod da saa højt i Ribe, at en Munk skriver, at man kunde fange levende Fisk i Sortebrødreklostrets Omgang. (Kinch). Selvfølgelig har det meste af Mandø samtidig staaet under Vand, og *det er vel det sandsynligste, at det var i denne Stormflod, at gamle Mandø blev ødelagt.*

Om Kirkens Undergang og Tidspunktet for den nye Kirkes Opførelse paa Ny Mandø haves ingen Oplysninger.

Den første Præst efter Reformationen var *Hr. Svend*, om hvem det berettes, at han først prædikede paa Øen som Student, senere som rigtig Præst. Pastor Thorning skriver i sin Beretning fra 1756, at Præsten undertiden overraskede Beboerne ved at kunne gaa fra Fastlandet til Øen under Højvande, hvorfor der dannede sig det Udtryk „han har Hr. Svends Støvler paa“ om Folk, der kunde gøre ham det efter. Den næste Præst var Rasmus Hansen, som er omtalt 1586 og i hvert Fald endnu 1619 var Øens Præst, da vi hører, at han paa Grund af sin Fattigdom slipper for at betale en Daler i Skat til Universitetet.¹ —

Ellers er der kun lidet at tilføje fra det 16de Aarhundrede. Dog skal det lige nævnes, at Riberhus Slots Regnskabsbog fra 1582 omtaler en ringe Indtægt af noget Vraggoods, som var drevet i Land paa Korresand.—

Skibsfarten paa Ribe spillede jo stadig en stor Rolle.

¹ *M. Mikkelsen*: „Fra Ribe Amt“ 4de Bind.

Og fra dette Tidsrum har vi de første Søkort, hvorpaa Vesterhavsøerne er angivet.¹

Det er Zeniakortet og Abraham Ortelius's store Kortværk: „Theatrum orbium terrarum“ fra ca. 1550.

Paa dette primitive Kort er „Manu“ tegnet ud for Ringkøbing.

Fyldigst er Lucas Jaens Waghenaers Beskrivelse i hans Værk: „Spieghel der Zeewardt“ fra 1585. Han kalder Mandø „een klein rondt Eilendcken“. Nord for Øen angives paa Kortet Knudts diep med Dybder fra 3 til 5 Favn, og han skriver herom: „daer liggen die Rijper schepen, die ut willen wesen.“ Syd for Øen angives Korresands Beliggenhed og Rijper diep med Dybder fra 2 til 3 Favn, og han skriver herom følgende:

„Tusschen Rum ende Manu gaet dat Rijper diep in, ende is niet got, maer is gansch verlooppen, ende men seglet nu niet op na Riepen.“²

Det er tydeligt, at gamle Riber Dyb er ved at gaa af Brug, og det selv om Adler og Kinch kan anføre nogle Eksempler paa, at det endnu saa sent som i Midten af det 17de Aarhundrede har været benyttet til Udførsel af Stude.

IV.

Det samme Billede af en ødelagt Ø og en forarmet Befolkning møder vi igen i det 17de Aarhundredes Begyndelse.

¹ *Eduard Moritz*: Die Insel Röm. (Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des geographischen Instituts an der Universität Berlin, Hæfte 14 1909.)

² „Mellem Rømø og Manø gaar Riber Dyb ind; og det er ikke godt; det er helt spærret, og man sejler nu ikke ad den Vej op til Ribe.“

I Ekstra-Skatte-Mandtalslisten fra 1606 faar Øen følgende Omtale:

„Mandoe Lannd (udi Lüstrup bierck).

Item der paa Landet ere 10 Gaarde Mænd, dog de haffuer gandske liden affuel, och en part aff samme gaarde øde, ochsaa nogen fattige fiskere saa och nogen fattige Inderster, som haffuer slett intet, thi de icke formaaer at giffue deres mandpart, och fiskende der saa vel som andre steder haffuer slaget sig och ellers Landtitt forderuit udi sig selff af Stormfloder och Sand, saa der en stor Part er afflødt og giffult thennem paa fremmede Steder, er Dennem paa Kong. Majestæts naadigste Behag bevilget at skriffues . . . 3 Daler.“

Denne sørgelige Tone gaar igennem alle Beretninger fra det 17de Aarhundrede. Vi faar særlig gennem Præsten Wardes Breve et levende Billede af en Præst og en Befolkning, som kæmper for Livet under de vanskeligste Forhold.

Hvornaar *Niels Nielsen Warde* er blevet Præst paa Mandø, vides ikke, men han var der i alt Fald i 1627 og døde først 1677. Hans Efterfølger, Niels Jacobsen Harreby, som var gift med Niels Wardes Datter Anna, har velsagtens allerede i Svigerfaderens sidste Aar fungeret som Øens Præst. Niels Warde havde en Søn Niels, som var født paa Mandø 1630, først „præstegjort“, senere Guldsmed i Ribe; han døde 1663 og blev begravet i Mandø Kirke. Hans Enke Anne Pedersdatter satte et Minde over ham, hvoraf en Træramme med Inskription er bevaret i Kirkegulvet i Mandø's nuværende Kirke. Niels Warde var en fattig Mand; Wiberg¹ fortæller, at han skal have været en dygtig Fisker, og det har maaske hjulpet lidt paa hans ringe Indtægter. Vel

¹ S. V. Wiberg: Almindelig dansk Præstehistorie.

blev Kongens Bidrag til Præstens Underhold i 1632 paa Biskop Jens Dinesen Jersiins og Lensmand Albret Skeels Anbefaling forhøjet til 6 Tønder Rug og 6 Tønder Byg; men smaat var det alligevel, omend dette Bidrag nogle Aar efter blev forhøjet til 10 Tdr. Rug og 10 Tdr. 8 Sk. Byg.—

Pastor Michael Mikkelsen har i „Fra Ribe Amt“ 4. Bd. skildret ham og hans Andragende om Hjælp fra 1642, hvori han fortæller om sine Genvordigheder, om sit Tab under Stormfloden den 11te Oktober 1634, (Nordstrandsfloden), og om hvordan „Ulykken hænger ham ideligen over“. — Der findes paa Rigsarkivet endnu et Brev fra Niels Warde, som er dateret 9/8 1649. Det er indsendt af Biskop Erik Monrad i Anledning af, at Regeringen havde forlangt Oplysninger om Præsternes Indtægter.

Niels Warde fortæller først om sine smaa Indtægter og skriver dernæst:

„Hvad min Sæde eller Avling er anlangendis er Intet at skrive om, efterdi jeg nu udi 22 Aar ikke der haver brugt enten Vogn eller Plov, men formedelst Ejlændernes Hjælp haver undertiden faaet en ringe Ting udi Jordet, 6 eller 7 Skæpper Byg og undertiden ringere. Og det af den Aarsag, at en Part af det, som af Arilds Tid haver været der tillagt, er aldeles forvent og ikke tilbagekommen, saa jeg haver ikke endnu bekommet saa meget Husning, jeg kunde lægge en Læs Hø udi eller i det Ringeste en Trave Korn.“

Og han slutter Brevet med disse Linier:

„Saadant min ringe Indkomst for min Tjeneste udi Guds Ord haver jeg fattige Mand Nogle Gange for den kiære Øfrighed højlig beklaget. Desligeste den store ulykkelige Tilfald jeg tit og ofte er tilslagen af

stor skadelige Vandflod, og de haver altid lovet mig fattige Mand nogen Hjelp og Forfremmelse hos den Høje Kristen Øvrighed, og ere dog formedelst Krig og ulykkelig Tilfald endnu ikke sket.“

Disse Breve, som er baade veltalende og klare og resignerede, vidner om den Personlighed, han var, og den Styrke, hvormed han bar alle Ulykker og Skuffelser, til han blev en gammel Mand. —

Ellers har vi kun faa Oplysninger fra dette Tidsrum. 1639 skal Kirken efter Pontoppidans Kirkehistorie være blevet repareret.

Danckwerths tidligere omtalte Bog indeholder ogsaa nogle Oplysninger om Øen.

Han omtaler først en Mængde Sagn om, at Øen tidligere skulde have været langt større, og at Kirkesogne og Kapeller, som angives paa det ledsagende Kort, skulde være forsvundne i Havet. Om selve Mandø skriver han, at den er „gar ein geringes Ländlein, etwa 700 Ruthen lang und 500 breit, in 2 Insulen belegen, wovon das alte Mandoe gut Wiesenlandt, das Neuwe oder rechte Mandøe ist sehr sandig.“ —

Først henimod Aarhundredets Slutning er det muligt for første Gang at give et virkeligt Billede af Øen. Hertil har vi tre vigtige Kilder, nemlig Opgørelserne til *Kop- og Ildstedsskatten fra 1692*, Opmaalingerne af Agerjorden til *Christian den Femtes Matrikel 1683* og endelig Søkortdirektør *Jens Sørensens* Opmaaling af Øen 1695. —

Opgørelsen over Mandøs voksne Indbyggere og Antallet af Ildsteder i 1692 er foretaget af Præsten *Niels Jacobsen Harreby*.

Han anfører ialt 35 Voksne, nemlig 12 Ægtepar, 1 Enke, 1 Enkemand, 3 voksne Sønner, 2 voksne Døtre

og 4 Tjenestepiger, samt ialt 15 Ildsteder paa Øen. Han slutter med Omtalen af sin egen Husstand paa følgende Maade:

„Ellers haver Præsten efter hans ringe Angivende at antegne

1 en Kone eller Hustru

1 Skorsten

Her foruden findes nogle fattige Syge og Senge-
liggende, som hverken haver Sæd eller Fæ, og ej bruger
nogen Haandværk, som efter Kongl. Majestæt aller-
naadigste Moderation ikke er vorden antegnet.“

Man ser, hvor fattige de har været; ialt var der 15
Ildsteder, og der var kun et af Husene, der havde to.
Der var kun 4 af Beboerne, som havde en Tjeneste-
pige, men til dem hørte Præsten ikke. Intet Under, at
han i en anden Skatteliste fra 1675 faar Betegnelsen
„ganske forarmet.“

Det skal lige nævnes, at der paa Ribe Museum
findes en Læder-Knivskede fra Mandø, som bærer Aars-
tallet 1695.¹

Til *Christian den Femtes*, eller rettere *Ole Rømers
Matrikel* blev der foretaget en Opmaaling af al Ager-
jord i Landet; derimod blev Englodderne og Græsnings-
jorderne ikke opmaalt, og der blev heller ikke tegnet
noget Kort over Arealerne.

For Mandøs Vedkommende er den gamle Markbog,
som opbevares i Matrikelsarkivet, dateret den 14de Juli
1673 og underskrevet af H. Preibeiterman og L. Storch.

Den nævner 26 Jordejere, men naar der, som vi
lige har set, kun var 14 Familier, maa vi tænke os
„en part af samme gaarde øde“. Markbogen skriver:

„Fornævnte No 1 til No 26 inklusive haffue Jord

¹ Meddelt af Hr. Byraadsarkivar Termansen i Ribe.

udi Marken, hvilket arfves af børnene efter forældrene efter deris egen Beretning. Præsten Her Niels Jacobsen beretter, ej at haffue nogen ager Jord udi Brug, Præstegaarden tilhørende, mens dend ager Jord, som herefter udi Forretning under hans Navn findes opført med sin Kierist at hafue arvidt.“

Det omtales, at 15 Mandøboere havde Enge paa Mandø Hølade, at de drev Skullerfiskeri i Stranden, og at der ingen Mølle var paa Øen.

Den dyrkede Jord inddeltes i 5 forskellige Arealer. Nørre Inslugte Toft laa op til Byen; saa var der de saakaldte Leegboldsagre, endvidere forskellige andre Agre paa Mandø samt Syndertoft og endelig Jorden paa Gammel Mandø.

Tilsammen var der 318 Agre, altsaa gennemsnitlig 12 til hver, beliggende paa forskellige Steder og gennemsnitlig af en Størrelse paa omkring 2000 Kvadrat-
alen. 64 af Agrene laa paa gammel Mandø.

Det dyrkede Areal paa Ny Mandø var 38 Tdr. Land, paa gammel Mandø $9\frac{1}{2}$ Tdr. Land tilsammen $47\frac{1}{2}$ Tdr. Land eller knap 2 Tønder Land til hver i Gennemsnit.

Som det senere skal vises, var efter Jens Sørensens Opmaaling i 1695 Arealet af Ny Mandø ca. 400 Tdr. Land, af gammel Mandø ca. 150 Tdr. Land. Det vil altsaa sige, at 8 % af Øen var opdyrket, medens Resten var Klitarealer og Enge, der laa hen til Fædrift. —

Om Jordens Beskaffenhed indeholder Markbogen ogsaa nogle faa Oplysninger.

De tre første Agre af Nørre Inslugte Toft, som laa op til Byen, blev tilsaaet med Rug. Det bemærkes, at de „bestaar udi huid Havsand. Saaes aarlig formedelst Mangel af Jord.“ Det har altsaa været Agre, som for-
dævedes af Flyvesand fra Klitterne.

Mest interessante er dog Oplysningerne om gamle Mandø, som gengives her:

„Gammel Mandø Agre strækker sig Synder og Nord med den synder Ende til Syndre med den nordre ende til Gammel Manør Byes Ødeplads.“

I 1683 fandtes altsaa nordligst paa Gamle Mandø den Tomt, hvor den gamle By havde staaet.

Om Agrene paa Gamle Mandø fortælles iøvrigt, at de 26 østligste bestaar udi graa Sand, lidet Grus, er god Havrejord med ringe Muld. De ligger sidt, men saaes aarlig „formedelst Mangel af Jord.“ —

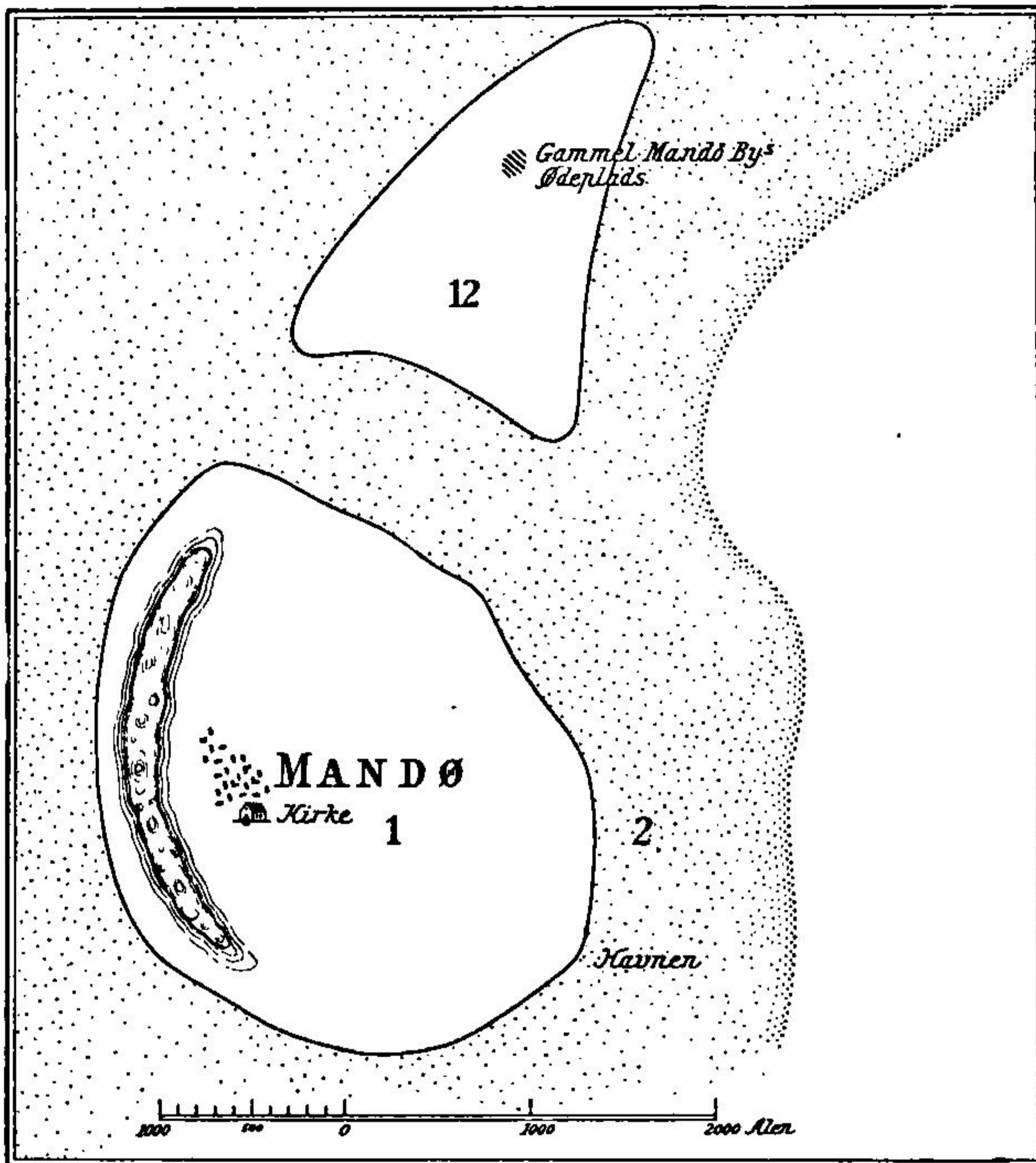
Kreaturholdet i dette sørgelige Landbrug fremgaar af Opgørelserne til Kop- og Kvægskatten fra 1684. Der fandtes da paa Øen 17 Heste, 15 Køer og 50 Faar, altsaa en Hest, en Ko og 2 Faar til hver. —

Dette Billede af den lille fattige Ø faar dog sin egentlige Afklaring gennem *Søkortdirektør Jens Sørensens* Opmaaling af Øen.

I 1918 udgav *Johannes Knudsen* et meget interessant Værk om denne den danske Hydrografis Fader. Han fortjener ogsaa til fulde dette Navn; thi selv om han ikke besad Nutidens Hjælpemidler til Kortlægning, saa ydede han med sine primitive Metoder ved sin Flid og Nøjagtighed en enestaaende Indsats. Han opmaalte paa sine forskellige Rejser Afstandene i Land, Kysterne, Havene og Grundene i Farvandene med en saadan Nøjagtighed, at en Sammenligning mellem hans Kort og Nutidens Land- og Søkort viser en forbavsende Overensstemmelse. Og dog var hans Metode ganske lige til; den bestod i Virkeligheden kun af en Pejlingskive og en af ham selv opfundet „Milevogn“. Denne sidste blev trukket af et Par Heste og havde et Klokkeværk, der var indrettet saaledes, at det slog et Klokke-

slag, hver Gang Vognen havde kørt 60 Alen. Det gjaldt saa blot om at pejle Retningen og tælle Klokkeslagene, medens han kørte fra Punkt til Punkt for at have baade Retningen og Afstanden mellem to Steder. Morsomt

1695.

Kort I. Mandø 1695 efter Jens Sørensens Maal.

er det at maale efter paa et Kort og se, hvor smukt Jens Sørensens Klokkeslag passer.

Jens Sørensen besøgte Mandø paa sin Vestkystrejse 1695. I Johannes Knudsens Bog findes hans Dagbogsoptegnelser fra denne Rejse, hvorefter Øens Maal og nedenstaaende Oplysninger er hentede.

Uagtet han kun besøgte Øen een Dag, den 8de Oktober, maalte han dog baade Ny- og Gammel Mandø op paa Kryds og Tværs og angiver desuden en Mængde Oplysninger om Farvandene omkring Øen

Han skriver om sin Ankomst til Øen fra Rømø følgende:

„Imod Middagen, arriverede vi til Mandøs Land og fandt der ingen Mandfolk i Byen, de vare alle ude paa Fiskeri. Losserede vi ind hos Landfogden Søren Hansen, som kom hjem silde ud paa Aftenen og havde været med Garn paa Siollefangeri og beretted intet havde bekommet.“

Længere henne i Dagbogen skriver han om selve Byen:

„Paa Mandø er 23 Huse og en Kirke, staar sønderst i Byen.“

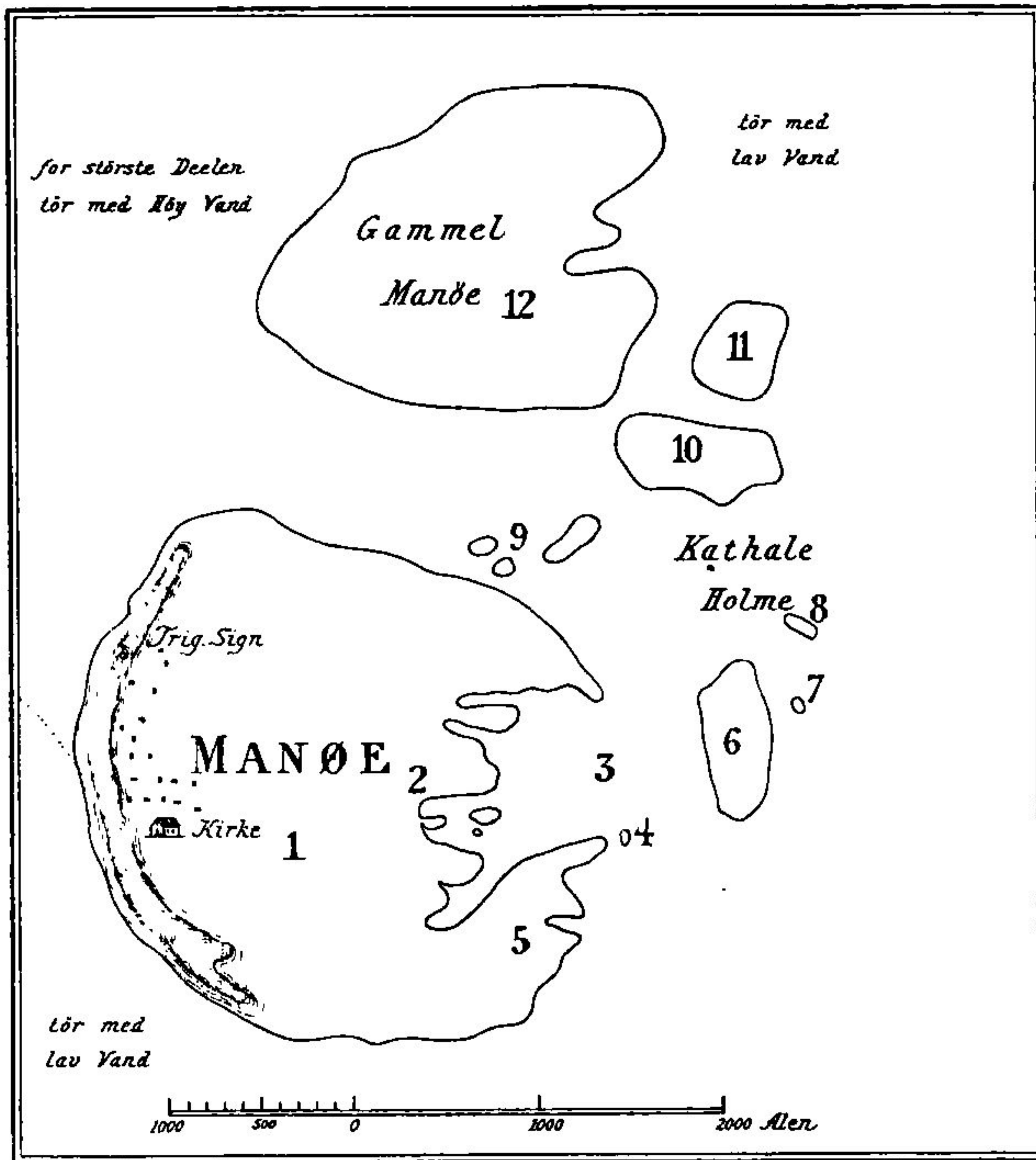
Ved Hjælp af hans Beskrivelse og de Tal, han angiver, som findes i Johannes Knudsens Bog, kan man nøjagtigt tegne et Kort over Øen, saaledes som den var i 1695 (se Kort I).

Vi vil nu se lidt nærmere paa dette Kort.

Gamle Mandø ligger mod Nord som en trekantet Ø, ca. 150 Tdr. Land stor, med en nordlig, en sydvestlig og en sydøstlig Pynt. Den er skilt fra Ny Mandø ved den 1000 Alen brede Rende, som Jens Sørensen kører over med Milevognen og maaler op. Ny Mandø er oval, med længste Udstrækning fra Nordvest til Sydøst. Arealet af Ny Mandø er ca. 400 Tdr. Land. Kirken, som ikke synes at have haft Taarn, ligger paa samme Plads som den nuværende. — Øst for Ny Mandø omtaler Jens Sørensen, at der findes en 1300 Alen bred Sandstrand (mærket 2) inden man naar op til „grønne Landet“.

Det, som straks slaar én ved at betragte Jens Sørensens Ø, er jo det, at den er meget mindre end den nuværende.

1807.

Kort. II. Mandø 1807 efter Fred. Holst og N. H. Tuxen.

Det er da fristende at sammenligne Mandø 1695 med Mandø i 1910, idet der som Mellemed indskydes et Kort over Øen fra 1807.

Alle tre Kort er gengivet i samme Maalestok og Tallene paa de tre Kort svarer til hinanden. Kort I og II er tegnede af Hr. Bibliothekar ved Søkortarkivet H.

P. Simonsen. Kort II er en Gengivelse af Premierlieutenant *Fred. Holst* og Sec. Lieutenant *N. H. Tuxens* Kort over Farvandene fra 1807. Kort III er velvilligst overladt mig fra *Geologisk Rigsinstitut* og er Resultatet af den geologiske Undersøgelse af Mandø, som under Ledelse af Statsgeolog *A. Jessen* foretoges i 1910. —

Ved at sammenligne disse 3 Kort, som spænder over 215 Aar, kan vi se Øen vokse til over den dobbelte Størrelse, eller nøjagtigere fra ca. 550 Tdr. Land til godt 1200 Tdr. Land. —

Sammenligner vi nu først Kortet fra 1695 med Kortet fra 1807, hvad er der da sket i disse 112 Aar?

Gamle Mandøs nordlige Pynt er skaaret bort, men til Gengæld er den vokset noget paa Østsiden. Renden mellem Øerne er uforandret, ca. 1000 Alen bred.

Ny Mandø har væsentlig samme Størrelse og Form, omend Østkysten er blevet uregelmæssig bugtet med en Indskæring paa Midten og to Tanger mod Nord og Syd.

Men dertil kommer som Nydannelse ikke mindre end 10 større og mindre Sandbanker, der ligger som Smaaholme, nogle faa mellem Ny- og Gammel Mandø, men de fleste Øst for disse i Læsidens af de gamle Øer.

Sammenligner vi nu Kortet fra 1807 med det geologiske Kort fra 1910, ser vi den vældige Udvikling, som er foregaaet i disse 103 Aar.

Tallene angiver de Arealer, som svarer til hinanden paa de to Kort.

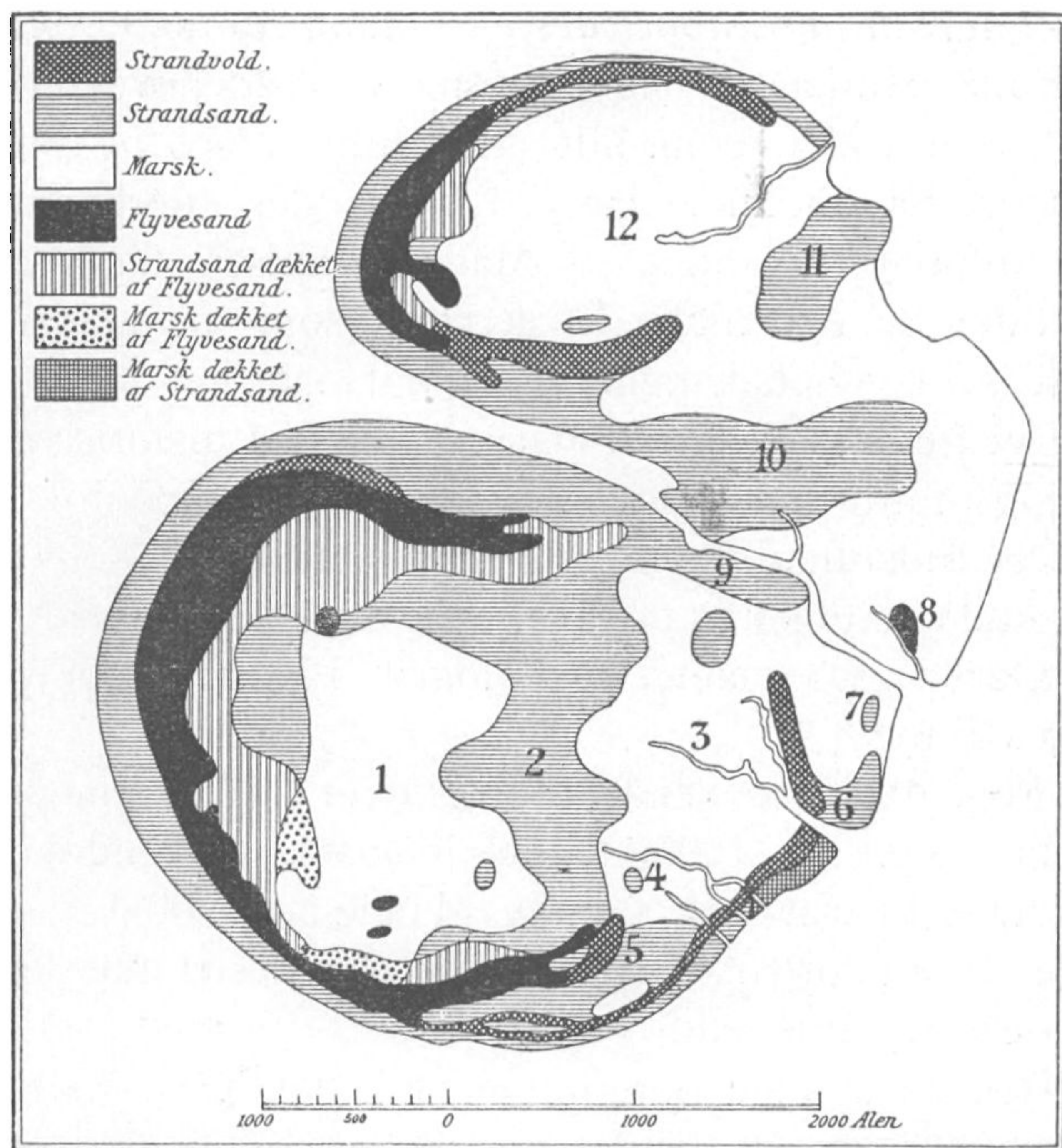
Gammel- og Ny Mandø har nu Form som to store Halvkugler, adskilte af den nu ganske ubetydelige Rende.

En Betragtning af Jordbundsforholdene og af Kortet fra 1807 viser tydeligt, hvad det er, der er foregaaet.

Man ser straks, at alt det nye, som er kommet til, er Marskland.

Alle de smaa Holme fra Kortet 1807 genkender man let, de ligger nu som smaa Pletter og Flader af Strandsand i den nuværende Ø, omgivet af de Marskarealer, som har dannet sig og forenet dem til et Hele.

1910.

Kort III. Jordbundsforholdene paa Mandø 1910 efter A. Jessens Undersøgelse.

Sammenligner man Kort I og III, genkender man de gamle Marskkerner i de oprindelige Øer (1 og 12) og ser, hvorledes den Sandstrand (2), som Jens Sørensen omtaler Øst for Øen, nu strækker sig som et Sandstrandsbælte fra Nord til Syd, tværs over Ny Mandø.

Den Bredde, som den store Rende havde baade i 1695 og 1807, svarer nøjagtigt til den Afstand, der i vore Dage er mellem Klitrækkerne paa de to Øer.

Ved Betragtning af Loerne i Marsken ser vi, at disse for en stor Del følger Omridsene af de tidligere Grænselinier mellem Holmene. —

Vi har da lært, hvorledes en saadan Marskø vokser:

Først danner der sig i Læsiden i Vadehavet nogle smaa Sandvader, som lidt efter lidt højnes og bliver til smaa Sandholme. Herved bliver der efterhaanden saa roligt i Farvandet, at Marskdannelsen tager Fart og kitter dem sammen til et Hele, som saa langsomt vokser videre i Udstrækning og i Højde.

Det geologiske Fund har her faaet en historisk Forklaring, fordi hele Udviklingen er sket indenfor saa kort et Tidsrum, at Historien kan tale med; og paa den anden Side har de historiske Oplysninger, vi har om Øen, ogsaa faaet en geologisk Bekræftelse i vore Dages Fund.

Prøver man at tænke tilbage over Forholdene, som de har været før 1695, er det jo klart, at Mandø ikke kan have vokset paa samme Maade i de 200 Aar, som ligger forud for 1695, ellers vilde den jo slet ikke have eksisteret i Middelalderen.

Men naar alle Beretninger fra det 17de Aarhundrede taler om, at Landet bortskylles, og naar vi véd, at Byen paa Gamle Mandø i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede blev oversvømmet og forladt, saa er det givet, at Øen i det 16de og 17de Aarhundrede er blevet formindsket, og at den før den Tid har haft et ganske andet Udseende.

Ser man paa Kortet fra 1695, falder det vanskeligt at forstaa, at Befolkningen i Middelalderen boede paa

Gammel Mandø. Man maa derfor tænke sig Gamle Mandø betydelig større dengang; men man kommer ogsaa til den nærliggende Mulighed, at Havet engang har sprængt Mandø, saaledes at der dannedes to Øer, Gamle Mandø og Ny Mandø, paa samme Maade som Stormfloden 1634 sprængte den store Ø Nordstrand i de nuværende smaa Øer Nordstrand og Pelworm, og maaske var det da det, som skete i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, da Befolkningen derovre jo paa en vis Maade ogsaa blev sprængt.

Det er følgelig ligesaa sikkert, at Mandø er blevet formindsket i det 16de og 17de Aarhundrede, som at den er vokset i det 18de og 19de Aarhundrede.

Aarsagen til denne Øens mærkelige Skæbne er jo Havstrømmenes Forandringer gennem Tiderne.

Naar man i Middelalderen foretrak Gamle Riber Dyb fremfor Knudedyb som Indsejling til Ribe, er det jo sikkert, fordi det dengang var det bedste Sejløb; og maaske har Knudedyb paa den Tid ikke været saa dybt, som det senere blev, selv om man ikke kan paavise noget herom.

Naar Mandø i de to sidste Aarhundreder har kunnet vokse saa stærkt, skyldes det jo, at Sandbankerne udenfor Øen ligger som en mægtig Bølgebryder, der tager af for Vesterhavets Magt.

V.

Var det 17de Aarhundrede en Fattigdommens Tid, saa bedres Forholdene i det følgende Aarhundrede paa alle Omraader. Dette skyldes først og fremmest, at Mandøboerne slog ind paa Søfarten, et Erhverv, som fremdeles vedblev at være Øens Hovedindtægtskilde indtil Slutningen af det 19de Aarhundrede.

I det 18de Aarhundrede har der været ikke mindre end 14 Præster paa Mandø.

Weitemeyer¹ har tidligere offentliggjort et Par Indberetninger fra to af disse, nemlig Pastor Thorning og Pastor Fogtmann, som giver et førstehaands Billede af Tiden efter Aarhundredets Midte.

Vi kan da nøjes med at omtale et Par enkelte Forhold. —

Den gamle Kirke blev nedrevet i 1727 og en helt ny Kirke opført.

Der findes i Ribe Bispearkiv to Breve, hvori der klages over den gamle Kirkes Tilstand. Disse Breves Indhold er velvilligst meddelt mig af Hr. Underarkivar Hans Kistrup.

Det første er skrevet af Præsten til Stiftamtmand Gabel og dateret $\frac{9}{12}$ 1726. Han beder Amtmanden beordre Kirkeværgen til at reparere Kirken. Hidtil har Kirkeværgen kun lagt enkelte Tagsten paa Kirken, og denne er saa brøstfældig, at det regner paa Prædikestolen og Nadvergæsterne. Aaret efter skriver Mandøboerne selv $\frac{19}{4}$ 1727 til Amtmanden og beder om det samme. Kirkeværgen havde nu indsamlet 70 Sletdaler. Følgen heraf blev, at Amtmanden beordrede Kirkesyn; den gamle Kirke blev nedrevet, og en helt ny opført paa dens Plads.

Æren herfor tilkommer Stiftamtmand *Christian Carl Gabel* (1676—1748). Denne udmærkede Mand, Søhelten fra den store nordiske Krig, den tidligere Viceadmiral og Overkrigssekretær var fra 1726 til sin Død Stiftamtmand i Ribe og udrettede ogsaa i denne Stilling overordentlig meget, ikke mindst paa Kirke- og Skolevæsenets Omraade (C. With). Regnskaberne for

¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4 Rk. I. Bd.

Kirkens Genopførelse, som findes i Landsarkivet i Viborg, viser, hvad den kostede.

1) Kirkens Beholdning af Penge	44 Rd.
2) Gabels Honorar til Murmesteren	33 „
3) Desuden „rundeligen udgivne“	120 „
	Ialt 197 Rd.

Helt slog denne Sum dog ikke til; og da der ogsaa blev opført et Vaabenhus, medgik yderligere 81 Rd., som ogsaa blev betalt af Gabel.

Hele Kirkens Opførelse kostede saaledes 278 Rigsdaler.

Da man i Stiftamtets Regnskaber i Rigsarkivet fra disse Aar ikke finder Kirkens Bygning opført blandt Udgifterne, og da en Tavle, som findes i Kirken, fortæller, at det er Gabel, som har opført Kirken, er der ingen Tvivl om, at han selv har bekostet den. Gabel døde 1748 og ligger begravet i Bramminge Kirke.

Om hans Liv og Gerning henvises iøvrigt til *Christian Brasch*: „Gamle Eiere af Bregentved“.

I denne Forbindelse skal omtales, at der i 1718 blev bygget en ny Præstegaard, bestaaende af 9 Fag, og at den første lille Skole blev bygget 1776. —

En anden Hovedbegivenhed i det 18de Aarhundrede var Indbyggernes Køb af Øen i 1741.

Allerede 1719 havde Frederik den Fjerde villet sælge en Del af Riberhus Ladegaards Jordegods tilligemed Fanø og Mandø. Men uagtet Beboerne gennem Raadmand Mads Fridsch i Ribe bød 500 Rd. for Øen, gik Salget ikke i Orden.

I 1741 stilles Øen atter til Auktion. Forud for denne havde Indbyggerne, baade paa Fanø og Mandø, hævdet, at de allerede var Selvejere, men det lykkedes dem

ikke at føre noget Bevis for denne Paastand. Desuden nærede Admiralitetet Betænkeligheder ved Øernes Salg, da det mente, at man kunde risikere, at Beboerne, naar man ingen Hold mere havde paa dem, vilde udvandre til Holland, og Flaaden derved miste gode Søfolk. Men heller ikke denne Indvending forhindrede Auktionen, som holdtes den 10de Juli i Ribe, hvor Hans Simonsen paa samtlige Mandøboeres Vegne købte Øen for 864 Rigsdaler. Heraf skulde en Trediedel betales kontant, medens de to Trediedele blev staaende som en første Prioritet, der forrentedes med 4 %.

Skødet er udstedt af Christian den 6te paa Frederiksberg Slot 1743 og bestemmer, at Beboerne fremtidig skal svare Præsten de 30 Rd. 54 Skilling, som denne tidligere fik af Kongen. Som en Prøve paa dets uforfalskede Kancellistil anføres nedenstaaende. —

„Hvilket foreskrevne Jordegods tilligemed alt dets Ejendom, Bygninger og Huuse, Herlighed, Landgilde, Stedsmaal, Sigt og Sagefald, Ægt og Arbejde, visse og uvisse Indkomster, Rente og Rette Tillæggelse, være sig af Ager, Eng, Skov, Mark, Krat, Hundekiær og Mosser, Fiskevand og Fægang, Tørvegrøft og Lyngslæt, waat og tørt, inden Markeskel og uden fore. Item ober og under Jagten samt Strandrettigheden tilligemed de paa bemeldte Gods staaende Huuse, aldeles intet undtagen i nogen Maade, som der nu tilligger og af ældre Tid tilligget haver og bør dertil at ligge med Rette, fornævnte Hans Simonsen med samtlige Beboere og deres Arfvinger efter Loven maa og skal have, nyde, bruge og beholde, samt sig saa nyttig gøre som hand eller de bedst ved, vil og kan, til evindelig Arv og Ejendom med lige Ret og Retfærdighed, som vi denne selv haver haft . . .“

Som omtalt var Søfarten imidlertid blevet Beboernes Hovederhverv. Det var omkring Midten af Aarhundredet, at de unge Mandøfolk begyndte at gaa til Søs. I den første Tid sejlede de væsentligst med hollandske Skibe, senere drog de ud med Fanø- og Rømøskibene. Men uagtet de fleste af dem blev Styrmand og Kaptajner, har de aldrig selv ejet Skibe af Betydning saaledes som Fanøboerne.

Rømøboerne havde ogsaa mange store Skibe, som deltog i Hvalfangsten i Ishavet omkring Spitsbergen og Grønland. Denne betydningsfulde Hvalfangst fik sit Knæk ved den store Ulykke i 1777, da en stor Del af Flaaden fra Rømø blev tilintetgjort i Isen ud for Østgrønland.¹ Rektor Lorens Hanssen i Ribe har i 1806 skildret denne Begivenhed og beretter, hvorledes der paa den øde Kyst omkom mange, medens nogle faa slog sig igennem til Vestgrønland og Aar efter deres Afrejse vendte tilbage til deres kære, som allerede bar Sorg for dem. Blandt disse reddede var 2 Mandøboere. —

Fra Slutningen af Aarhundredet indeholder Mandø Kirkebog forskellige Efterretninger om, at Beboerne har sat Livet til ved Skibsfarten.

1758 døde Dines Bundesen paa et hollandsk Skib paa Vej til Amsterdam. 1759 døde 3 unge Mandøboere, Bunde Christiansen, Niels Christiansen og Jørgen Nissen, som var om Bord paa Orlogsskibet „Møen“, der sejlede i Konvoj fra København til Vestindien.

1774 omkom Claus Hansen ved en Styrtesø; han sejlede fra Slois i Holland.

1775 døde Hans Hansen Lambertsen, som var sejlet ud fra Amsterdam paa et Orlogsskib, som skulde paa Krydstogt mod Marokanerne.

¹ *Eduard Moritz*: Die Nordseeinsel Röm. Hamborg 1909.

Men ogsaa Vesterhavet kunde kræve Sømændenes Liv.

I hine ikke saa fjerne Tider, da der langs hele Jyllands Vestkyst ikke fandtes et eneste Fyr, og intet Redningsvæsen endnu eksisterede, var en Stranding næsten den visse Død.

I Mandø Kirkebog har Pastor *Hans Jørgen Pedersen Biering* indført følgende Beretning om en Stranding i Aaret 1783:

„Den 27de og 28de Marts strandede her en 5 à 6 Mil Nordvest for dette Ejland Capitajn Gregersen fra København, førende Skibet „Emdrup Gaard“ kaldet, ladet med Sukker og Caffé Bønner fra Westindien til Hamborg bestemt, som sidst fra Norge havde ialt 24 Mand om Bord, hvoraf 2 døde i Norge, 3 blev om Bord paa Vraget, da det sloges i Stykker, 6 druknede i den store Baad tæt ved Skibet, da den i den stærke Søgang stødtes itu paa samme. Af de øvrige 13 (Mand) ombord kom 4 levende den 29de om Formiddagen hertil, nemlig Capitainen, Styrmanden og 2 andre, som halvkomne i samme Nød berettede, at som de i halvandet Etmaal i den mindre Skibsjolle maatte holde Søen og for den stærke Brændings Skyld ikke kunde naae Landet, uagtet de roede af alle Kræfter, men som de intet havde at leve af, døde 4 af Hunger, Kulde og Udmattelse i Jollen, som de for at lette straks maatte kaste ud, de øvrige maatte de forlade halvdøde i Jollen ved Sandet. En var dog saa stærk, at han gik et Stykke med dem hertil, men da han ikke formaade at gaa længere, vilde han vende tilbage igen til Jollen, og som der da straks ved en Vogn blev gjort Anstalter at komme disse ulykkelige til Hjælp, fandt de den sidstnævnte død paa Vejen, og de 4 andre i Jollen, som var fuld af Vand, hvilke her Palmesøndag, efter

gjorte Forhør i Ribe og Stiftamtmandens Kendelse, bleve paa Landets Bekostning begravne som vare: Christian Nielsen af Lolland, Jan Nielsen af Mynichen, Jes Nicolai Petersen af Aabenraa, Anders Andersen af Weyle og Nis Zacharias fra Flekkefjord i Norge, ialt 5 alle af Luthers Religion i en Grav tæt hos hinanden. Af Skib og Ladning blev intet bjerget.“

VI.

I det 19de Aarhundredes Begyndelse udkom en lille Bog om Mandø, nemlig Pastor *Henrik Bruuns* „Forsøg til en fysisk-oekonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandø“, (Haderslev 1806.) — Hans friske og levende Skildring af Livet paa den lille Ø, Skolevæsenets mangelfulde Tilstand, Præstens økonomiske Vanskeligheder, Fiskeriets Forfald og Søfartens Opblomstring indeholder en Mængde værdifulde Træk af Livet derovre. Men bedst af alt er dog Afsnittet om Sæd og Skik, Fester og Hverdagsliv paa Øen, hvor han viser sig som den omhyggelige og velvillige Iagttager, som har forstaaet og værdsat den Befolkning, som han virkede iblandt i de 6 Aar, han var Øens Præst.

Jeg vil nøjes med at henvise til denne Bog.

Naturen derovre har Professor *Eugen Warming*, som fødtes paa Mandø ^{5/11} 1841, fremstillet i sit Værk „Dansk Plantevækst“ I Del. Det vidner om den Kærlighed, han Livet igennem bevarede til sin Fødeø.

Hvad Begivenhederne paa Mandø siden da angaar, da er de ligesom ikke historiske nok endnu.

Men den, der vil vide noget om de ældre Slægtleds Liv og Kaar, kan spørge de ikke faa gamle Mænd og Kvinder, som lever derovre. Jeg tænker her særlig paa de over 80 aarige, fhv. Strandfoged Niels Hermansen

og fhv. Skibsfører. Knud Hansen, Mænd, som alle paa Øen ser op til med den største Ærbødighed og Hengivenhed. Ikke mindst gælder det Øens ældste Beboer, den 86 aarige *Karen Pedersen*. Hun er den eneste paa Mandø, som endnu bærer Nationaldragten, og om Søndagen, naar hun gaar i Kirke, klæder den hende saa godt og ser saa smuk og fin ud, at man næsten skulde tro, den var ny. De lange Vinteraftener sidder hun i sin lille Stue og karter Uld, og om Sommeren kan man se hende arbejde i Jorden, lige til det bliver mørkt, skønt hun daarligt kan se.

Nogle af hendes Erindringer, som min gode Ven Styrmand Anker Herman Jørgensen har sendt mig, skal til Slut anføres.

Hun husker fra sin Barndom, at Kvinder og Børn maatte slide for at plante Hjelme til at dæmpe Sandflugten med, og at Sandet fæg paa Nordvestsiden af Øen, saa snart det blæste en Smule. Hun fortæller, hvorledes alle Mænd og konfirmerede Drengene var til Søs, og Kvinderne var alene det meste af Aaret. Det var dem, der dyrkede Jorden, og de maatte endda søge at tjene lidt ved Siden af ved at handle med Tørfisk. De købte disse „tørre Jyder“ af Fiskerne i Hjertingbugten og kørte saa rundt med dem og solgte dem paa Fastlandet helt ovre ad Kolding og Haderslev til. Paa disse lange Fisketure maatte undertiden de mindste Børn, som ikke kunde klare sig selv derhjemme, tages med i Vognen i en lille Seng, som redtes imellem Fiskene.

Det var et strengt Liv, indrømmer gamle Karen Pedersen, men langt fra at beklage sig tilføjer hun: „Ja, Guds frygt og Nøjsomhed er en stor Vinding“ — og mon det ikke er denne Aand, som har holdt Mandøboerne oppe trods al Modgang? —

Jeg vil slutte med at takke min Mor og Far og

Hustru og Hr. Ingeniør Ad. Clément, hvis omfattende Viden har været mig til stor Hjælp, samt Embedsmændene i de forskellige Institutioner, hvis Bistand jeg har modtaget, for elskværdig Hjælp og Interesse for dette Arbejde.

Fot. Frk. Jessen.

Den gamle Karen Pedersen paa Mandø foran sit Hus.
